

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2018

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 70

Memorandumu leyi yi na tipheji ta 8.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Makoreketelo ya Xikambelantwisiso

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swi fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONAA HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we, kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri nkhwatihatwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/mikutlunya yimbirhi/yinharhu, kutani mukamberiwa a nyika yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Exikolweni xa Tikarhateni.√ (1)
- 1.2 A a yi kuma hi ku xavisa timhondzo ta timhelembe.√ (1)
- 1.3 a a bile mudyondzikulobye./A.√ (1)
- 1.4 'Ntirho u wu kumile eWitbank hambileswi a wo va ntirhovito hikuva a a fanele a paka masaka efemeni ya malahla.'√ (1)
- (Hambiloko mukamberiwa a nga vekelangi swirhatana swo tshaha u kuma maraka.) (1)
- 1.5 Hileswi a a nga swi tivi leswaku hinkwaswo leswi nuna wa yena a a n'wi endlela swona a a swi kuma hi tindlela ta vugevenga.√√ (2)
- 1.6 U hi lemukisa hi khombo leri nga vaka kona loko vanhu va tifumisa hi swilo leswi va nga swi kumangiki hi tindlela letinene.√√ (2)
- (Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.7 Xi hlamusela leswaku a a xanisiwa hi ku tshamela ku kholeriwa hi Khanyisa.√√ (2)

- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Hileswi a va ehleketelela leswaku Khomani a nga va a tinghenisile eka vugevenga byo chavisa.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.9 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku munhu u fanele a enerisiwa hi leswi a nga na swona./Ndzi dyondzile leswaku ku tifumisa hi tindlela ta vugevenga a swi kahle.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.10 Ku nga va ku ri ku rhandza mali ngopfu./A nga va a kucetelanile na vanghana lava nga riki kahle kwale Witbank.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.11 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ku nga va ku ri ku chava leswaku swi nga endleka vanghana va yena va n'wi vutisa tindlela leti a a ti tirhisa to kuma mali; leti kumbexana a ku ri ta xihundla tanihileswi a ti ri ta vugevenga.√√
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.12 A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a nga ha dlayi timhelembe a xavisa timhondzo ta tona hikuva swi nga n'wi khomisa hi maphorisa nakambe./A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a nga ha tinghenisi eka timhaka tin'wana ta vugevenga hikuva swi nga n'wi khomisa hi maphorisa nakambe.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Xi ndzi tisela miehleketo ya leswaku timhelembe a ti hlayisekangi hi ku hetiseka hikuva ti nga dlayiwa nkarhi wun'wana na wun'wana hi vahloti lava nga riki enawini.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.14 Mfumo wu nga engetela nhlayo ya maphorisa yo hlayisa timhelembe./Mfumo wu nga vekela timhelembe switirhisiwa swa vuhlayiseki swa xithekinoloji leswi nga ta vikela vahlayisi va tona loko ti ri ekhomyeni.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.15 Yi vuyeriwa hi mali leyi hakeriwaka hi vapfhumba lava ngenaka emintangeni tanihileswi timhelembe ti welaka eka swihari swa 'The Big Five'.√√ (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.16 Hungu ra xitshuriwa xa A ri vulavula hi ku dlayiwa na ku xavisiwa ka timhondzo ta timhelembe leswi seketeriwaka hi timhelembe leti nga eka xitshuriwa xa B leti tin'wana ta tona ti tsemiweke timhondzo.√√ (2)

1.17 Eka xitshuriwa xa A vito ra ndhawu leyi Khomani a a dlaya timhelembe a xavisa timhondzo ta tona ri boxiwile, ku nga ntanga wa swihari wa Xikimu National Park kasi eka xitshuriwa xa B a ku boxiwangi vito ra ndhawu laha timhelembe leti kombisiweke ti kumekaka kona./Xitshuriwa xa A xi vulavula hi Khomani loyi a a dlaya timhelembe a xavisa timhondzo ta tona kasi eka Xitshuriwa xa B ku hava ximunhuhatwa lexi dlayaka timhelembe ku lo kombisiwa xifaniso xa timhelembe leti tsemiweke timhondzo.√√

(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.)

(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Vana va malembe ya le hansi ka khumenhungu va onhakeriwa hi vumundzuku bya vona hikokwalaho ka byalwa.√ Vanhu van'wana va heleriwa hi mintirho hikokwalaho ko xwa loko va nwile.√ Byalwa byi endla byongo bya munhu byi karhala ku tirha hi mfanelo.√ Byi vanga mavabyi yo hambanahambana.√ Mindyangu yin'wana ya fayeka hikuva vatatana va tirhisa mali yo tala eka byona.√ Vaxisati vo tala va pfinyiwa no dlayiwa hikokwalaho ka byona.√ Ku holova na ku lwa ka vatswari lava pyopyiweke swi tshikelela miehleketo ya vana.√

[Ntsengo wa marito = 83]

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:		
MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1. 'Vana va malembe ya le hansi ka khumenhungu va kukutlela byalwa loko ri xile hambileswi nawu wa Afrika-Dzonga wu alanaka na swona. Leswi swi endla leswaku va onhakeriwa hi vumundzuku bya vona.'	(a)	Vana va malembe ya le hansi ka khumenhungu va onhakeriwa hi vumundzuku bya vona hikokwalaho ka byalwa.√
2. 'Hambiloko byalwa byi ri na switandzhaku swo tala, vanhu vo tala a va byi tshiki. Van'wana va heleriwa hi mintirho hi ku xwa loko va nwile.'	(b)	Vanhu van'wana va heleriwa hi mintirho hikokwalaho ko xwa loko va nwile.√
3. 'Byongo bya munhu bya karhala ku tirha hi mfanelo hikokwalaho ka byona.'	(c)	Byalwa byi endla byongo bya munhu byi karhala ku tirha hi mfanelo.√
4. 'Byalwa byi vanga mavabyi yo hambanahambana yo fana na ya xivindzi, laha munhu a hetelelaka a pfimba khwiri ivi a lumbeta valoyi kasi noyinkulu i byalwa lebyi a byi tsitsingelaka.'	(d)	Byi vanga mavabyi yo hambanahambana.√
5. 'Vatatana lava nwaka va tirhisa mali yo tala eka byalwa, leswi endlaka leswaku va holova na vasati va vona kutani mindyangu ya vona yi fayeka.'	(e)	Mindyangu yin'wana ya fayeka hikuva vatatana va tirhisa mali yo tala eka byona.√
6. 'Nhlayo ya le henhla ya vaxisati lava pfinyiwaka no dlayiwa i ya lava va vaka va pyopyiwile.'	(f)	Vaxisati vo tala va pfinyiwa no dlayiwa hikokwalaho ka byona.√

7. 'Vana lava vatswari va vona va tinyiketeleke ebyalweni va va na ntshikelelo wa miehleketo hikuva minkarhi yin'wana vatswari lava va holova na ku lwa emahlweni ka vona.'	(g)	Ku holova na ku lwa ka vatswari lava pyopyiweke swi tshikelela miehleketo ya vana.√
---	-----	---

[Ntsengo wa marito = 83]

Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√√ (07)

Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (03)

[Nkombo wa timhakankulu ntsena.]**Makoreketelo ya nkomiso:**

Makoreketelo ma fanele ma kongomisiwa eka timhakankulu ta xitshuriwa leti xivutiso xi lavaka tona.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N (07)** (Maraka yin'we hi nkutlunya)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R (03)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: Nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: Nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: Nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 6–7: a nga nyikiwi maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 1–5: nyika maraka yin'we ya ririmi.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakoreketi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hi ndlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya kufika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

- 3.1 Eka webusayiti ya www.buildacleaningbusiness.com.√ (1)
- 3.2 'Ku tinghenisa eka rona u tshoveriwa tiphesente ta makumentlhanu ta mali ya ntsariso.'√
(Hambiloko mukamberiwa a nga vekelangi swirhatana swo tshaha u kuma maraka.) (1)
- 3.3 Ku tiyisisa/tshikelela leswaku switirhisiwa leswi xavisiwaka eka bindzu leri swi endla leswaku tindlu ti basa hakunene.√√ (2)
- 3.4 Ku koka rinoko ra vaamukeri va mahungu leswaku va tekela enhlokweni leswaku bindzu leri navetisiweke ri kongomisiwile eka switirhisiwa swo basisa etindlwini.√√ (2)
- 3.5 Xinavetiso lexi xi komba leswaku a ku na bindzu rin'wana emisaveni leri nga na switirhisiwa swo basisa etindlwini handle ka rona.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.6 Eka vanhu lava lavaka ku tisungulela mabindzu.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

- 4.1 Holo ya Chivirikani.√ (1)
- 4.2 I ra leswaku swimunhuhatwa leswi swi le ku tiphineni hi vuyimbeleri.√√ (2)
- 4.3 Leswaku vayingiseri lava yingiseleke vuyimbeleri bya vona va ta sala va hlamarile hi yimbelelelo ra vona ra xiyimo xa le henhla.√√ (2)
- 4.4 Xi kombisa leswaku marito lama nga endzeni ka xona xo ma ehleketa kunene, a xi ma vulavuli ma humela ehandle.√√ (2)
- 4.5 Ndzi nga vula leswaku xi na vuswikoti bya xiyimo xa le henhla hikuva xi kota ku yimbelela xi tlhela xi chaya katara hi nkarhi wun'we./Ndzi nga vula leswaku xi na vuswikoti bya xiyimo xa le henhla hikuva xi kota ku yimbelela xi tlhela xi chaya katara hi voko ra ximatsi, leswi nga tolovelekangiki.√√ (2)
- 4.6 Ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 xi chaya katara xi lo yima kasi xa nomboro ya 4 xi chaya swichayachayana/swigubu xi lo tshama./Ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 xi chaya katara ntsena kasi xa nomboro ya 4 xi chaya swichayachayana/swigubu swo tala.√ (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F: PROSI**

- 5.1 Ku yisa nsinya wa riendli/rito **ringeta** eka nkarhi lowu nga hundza.√ (1)
- 5.2 Ku komba ku sola munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena.√ (1)
- 5.3 Wu kumile nhlamulo ya leswaku u humile hi la, ka ha ri mixo **ngopfu**.√ (1)
- 5.4 ba swinene./C.√ (1)
- 5.5 **Majavalatana** ku va ku ri yena mulwisi.√ (1)
- 5.6 A va lukangi kungu ro n'wi tshikisa swiendlo leswi.√ (1)
- 5.7 A ndzi ta xi tirhisa loko munhu a nga swi koti ku tshama na xihundla.√ (1)
- 5.8 U vula leswaku a a ri yena mulwisi lonkulu wa vanhu.√ (1)
- 5.9 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa xa yena n'wini ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na ku 'tala' ka ku vula ku tlula kan'we. Swikombiso:
Endzhaku ka yindlu ya ka hina ku na **tala** ro chela thyaka.√
Ndzi **tala** ku n'wi vona hi Ravuntlhanu loko a vuyile.√ (1)
- 5.10 Xivulwa xo sungula xi kongomisiwile eka vanhu vo karhi lava va tiviwaka, va nga vambirhi kasi xivulwa xa vumbirhi xi kongomisiwile eka vanhu van'wana na van'wana vambirhi, lava nga tivekiki.√ (1)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70